

SUITSIDIAL XULQ-ATVORNING KELIB CHIQISHI, O'RGANILISHI HAMDA PSIXOKORREKSIYASI

Astanova Sevara Uktamovna

Jizzax viloyati Sharof Rashidov tumani 18-maktabi amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Maqolada bugungi muhim va global sharoitda suitsid muammosi yuzasidan, dunyo va yurtimiz olimlari tomonidan olib borilgan qator tadqiqotlar va ularning natijalari yuzasidan ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar tahlil qilingan bo'lib, qo'lga kiritilgan ilmiy va empirik natijalar atroflicha tahlil etilgan va muallif qarashlari bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: suitsid, jamiyat, depressiya, krizis, affekt, psixologik ta'sir, voyaga yetmagan, o'zgarish, diniy qarashlar, xalqlar tarixi, psixologik hodisa, umidsizlik, kasallik, o'lim

KIRISH

Psixoanaliz asoschisi, psixiatr Z.Freydning suitsid borasidagi tasavvurlari odamdagi mavjud ikkita asosiy mayl konsepsiyasiga asoslanadi: Eros - hayot instinkti va tanatos - o'lim instinkti. Inson hayoti ular o'rtasidagi jang maydoni hisoblanadi. Inson nafaqat yashashni, suyuqli bo'lishni va o'zining davomini farzandlarida ko'rishni istaydi - shunday davrlar yoki ruxiy holatlar bo'ladiki, bunda o'lim istalgan bo'ladi. Yosh o'tishi bilan eros o'lib boradi, tanatos kuchli, qat'iyatli bo'lib boradi va odamni o'limga olib borib, o'zini to'liq ro'yobga chiqaradi. Freydga muvofiq suitsid va o'zini o'ldirish tanatosning buzg'unchi ta'sirining namoyon bo'lishidir, ya'ni agressiyaning natijasidir.

G.K.Yung o'z joniga qasd qilish muammosiga to'xtalib, suitsidning sababi sifatida, odamning ma'naviy qayta tirilishga ongli intilishini ko'rsatib o'tgan. Ushbu intilish turli ko'rinishlarni qabul qiluvchi jamoaviy ongsizlik arxetiplarining dolzarblashuvi bilan asoslangan.

- metempsixoz (ruxlarning ko'chishi) bunda odam hayoti tanaga turli hosliklarni gavdalantirish orqali cho'ziladi.

- yangi shaklga kirish, shaxsning uzluksizligini saqlab qolishni va inson tanasida yangitdan tug'ilishni nazarda tutadi.

- inson hayotining o'limdan so'ng «nozik tana» deb ataladigan holatida qayta yaralish - tiklanish.

- individual hayot doirasi o'ladigan mavjudoddan o'lmaydiganga aylanishi bilan birgalikdagi qayta tirilish.

- shaxsdan tashqarida ro'y beradigan transformatsiya yo'li orqali qayta yaralish.

K.Xorni psixodinamik yo'nalish va ego psixologiyada suitsid borasida shunday fikrni taxmin etgan, ya'ni odamlar o'rtasidagi munosabatlar buzilishida xavotirlardan kelib chiqadigan asabiy (nevrotik) nizo paydo bo'ladi. U bolalik davridayoq atrofdagi dushmanlikni his etish bilan boshlanadi. Xavotirlikdan tashqari, odam asabiy vaziyatda yolg'izlik, ojizlik, tobelik va dushmanlikni his etadi. Ushbu fenomenlar suitsidal xulq-atvorning asosi bo'lib chiqishi mumkin (masalan, katta odamdagi chuqur nomukammallik hissi va ideal «Men» obrazi yoki ijtimoiy standartlarga nomuvofiqligi bilan birgalikdagi bolalarcha tobeligi). Dushmanlik nizoda dolzarblashadi, deb xisoblagan K.Xorni. U suitsidal xulq-atvor shakliga kirmasligi ham mumkin, biroq nafrat ijrg'anish yoki global rad etish ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin. Agar tashqi qiyinchiliklar odamning egotsentrik ustanovkalari yoki illyuziyalari bilan uyg'unlashsa, ular kuchayadi. Bunda o'ziga va o'zgalarga bo'lgan nafrat va dushmanlik shunchalik kuchli bo'lishi mumkinki, o'zining o'limi qasos olishning jozibali usuli bo'lib chiqadi. Bir qator hollarda xohishga ko'ra o'lim o'z «Men»ini tasdiqlashning yagona usuli bo'lib qolishi muamkin. Taqdirga tan berish, ya'ni bunda autodestruktivlik ustunlik qiluvchi moyillik bo'lib chiqishini K.Xorni, o'zini - o'zi o'ldirishning latent (yashirish) shakli sifatida ta'kidlaydi.

A.Adler, suitsidni noloyqlik hissi va boshqa salbiy hissiyotlar hosilasi sifatida talqin qiladi. Adlarning fikricha, agar insonda salbiy hislar yetakchilik qilayotgan bo'lsa u muayyan darajadagi suitsidal harakatni sodir etishi mumkin.

E.Berne o'z asarlarida suitsidal xulq-atvorning emotsional buzilishlar bilan bog'liq. Affektiv ta'sirlanish holatlarini tadqiq qiladi.

M.Lewenson va K.Neyranger konsepsiyasida suitsidal xulq-atvorni o'rganish o'ziga xos individ sifatlarini tahlil qilish bilan bog'liq ekanligi e'tirof etiladi. Muallifning fikricha, suitsidga moyillikning bartaraf etilishi muhitning ko'pgina omillari bilan

mustahkamlanishi mumkin, masalan, televidenie ta'siri, inson uchun qadrlı odamlarinig suitsidi, submadaniyat me'yorlari va boshqalar.

Shu yerda ta'kidlab o'tish joizki, Yevropa madaniyatida suitsidal arxetip rolini ikki asr oldin Gyote tomonidan yaratilgan adabiy qahramon ijro etadi. Suitsidologiyada suitsidal stereotip, o'z joniga qasd qilish roli bilan bog'liq hamma narsa, "Verter sindromi" sifatida o'rganiladi.

J.Mans nazariyasida, suitsidal xulq-atvorni izohlab beruvchi asosiy omil bu - koping-faktor hisoblanadi. Jumladan, muallif psixologik autopsiya usuli asosida muallif stressni bartaraf etishning omadsiz urinishlar tajribasi autodestruktiv xulqatvorga olib kelishi haqida xulosaga kelgan.

Transakt tahlil namoyondalari V.Bratko, V.Djoyns, S.Steyner, L.Styuart negativ oilaviy tajribasining o'zgacha ahamiyatini ko'rsatib beradilar, natijada "o'zini vayron etish" tipidagi "hayot ssenariysi" tuziladi [8]. Bob va Meri Gulding bunday ssenariy suitsidentlarga xos deb e'tirof etadilar. Bu turdagi ssenariyda, mualliflar fikricha, otalarning... "Yashama!" ko'rsatmasi asos bo'lib keladi. Ushbu ko'rsatma bir qator vaziyatlarda berilishi mumkin. Masalan, infantitsid urinishi paytida, omadsiz abort, onaning tug'ish vaqtidagi o'limidan keyin, ota-ona tomonidan suitsid sodir etilganida; krizis vaziyatlarda esa bu ko'rsatma dolzarblashadi va amalga oshiriladi.

1. Psixologiyada gumanistik yo'nalishning namoyondasi K.Rodgers, suitsidal tendensiyalari o'limni ideallashtirish, hayotga nafrat paydo bo'lishi, o'ziga ishonchning yo'qolishi natijasida paydo bo'ladi deb taxmin qilgan. Rodgers fikricha, ushbu holatda "menlik" tuzilish rigid holatda va real hayotiy tajriba u bilan mos kelmasligi, xavfli deb qabul qilinishi, shuning uchun rad etilishi yoki noto'g'ri talqin qilinishidan sodir bo'ladi.

MDH mamlakatlari olmlarining ham bir qator adqiqotlarida suitsid muammosi bo'yicha ilmiy ishlar olib borilgan.

Mualliflar tomonidan taklif etilgan konsepsiyada ijtimoiy va shaxs omillari, nizo, ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya, qadriyatlar ustanovkalarining qulashi va suitsidal harakatlar o'rtasida ketma-ket aloqadorlik mavjud. Bu vaqtda shaxs o'zining hamma individual xususiyatlari bilan, ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya sifatida, suitsidal xulq-atvorni anglash negizini tashkil etadi.

Muammoga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, o'z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo'lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsuli hamdir.

Mashhur, rus suitsidologlari Y.Gilinskiy va P.Yunatskevichlarning ta'rifi bo'yicha, "O'z joniga qasd qilish - qasddan o'zini-o'z hayotidan mahrum qilishdir" deb keltiriladi.

S.Avanesov ta'rifiga ko'ra, o'z joniga qasd qilish - bu shaxs tomonidan o'zo'zidan amalga oshirilgan ongli, ixtiyoriy va maqsadli o'limga erishishdir. Suitsidologiyaning ilmiy rivojlanishiga Platon, Lucretiya, Seneka, D.Yum, D.Kanter (axloq metafizikasi) asarlari bevosita metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Suitsid muammosi ko'p qirralik jarayon sanalib, turli yo'nalishdagi tadqiqotchilar ushbu mavzuni yoritishga xarakat qilishgan. Masalan, o'z joniga qasd qilishning ijtimoiy jihatlarini P.F.Bulatsel, M.A.Gubskiy, A.V.Lixachev, N.Muxin, P.Olxin va T.K.Sheinislari o'z tadqiqotlarida ilmiy jihatdan o'rganishgan. O'z joniga qasd qilishning madaniy-antropologik va etnografik jihatlarini V.G.Bogoraz, D.K. Zelenin, A.N. Moxovikovlarning asarlarida o'z aksini topgan. Ushbu yo'nalish vakillari o'z joniga qasd qilishning kelib chiqishidagi eng asosiy omil sifatida madaniy va etnografik omillarning rolini ta'kidlaydilar.

Psixologik jihatlarini A.G.Ambrumova, T.A.Donskix, Ts.P.Krolenko, S.G.Smidovich, V.A.Tixonenko, Y.I.Gilinskiy, P.I.Yunatskevichlar mazkur muammoni kelib chiqishining ko'p omilli xususiyatini, shaxsiy xususiyatlari hamda ijtimoiy mohiyatini, o'z joniga qasd qilishning tashqi ijtimoiy-iqtisodiy omillarga ko'proq bog'liqligini qayd etadi.

O'z joniga qasd qilish xulq-atvori mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o'z-o'zini buzuvchi xatti-harakatlarning ekstremal ko'rinishi sifatida ko'rib chiqiladi, uning asosiy xususiyati o'z sog'lig'i va shaxsiyatini buzishga ongli moyillikdir.

K. Ozvatning fikriga ko'ra, o'z-o'zini yo'q qilish xatti-harakati to'satdan yoki haddan tashqari kuchli stress holatida xatti-harakatlarning individual mexanizmlarining muvaffaqiyatsizligi yoki yetarli emasligi oqibatidir.

O'z joniga qasd qilish munosabati - bu o'z joniga qasd qilish fikrlari, niyatlari va salbiy his-tuyg'ular (depressiya, tashvish, aybdorlik), shuningdek, o'z joniga qasd qilish harakatlariga tayyorgarlik ko'rish va amalga oshirish bilan tavsiflangan o'ziga nisbatan

zo‘ravonlik harakatini qilishga potentsial tayyorlikdir. O‘z joniga qasd qilish munosabatlarining shakllanishi, hayotiylikka qarshi kechinmalar va o‘z joniga qasd qilish fikrining paydo bo‘lishi ko‘p hollarda 14-15 yoshda sodir bo‘ladi. Agar o‘z joniga qasd qilishning dastlabki bosqichlarida fikrlar ustunlik qilsa va hissiy xulqatvor komponentlari kamroq ifodalangan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda o‘z joniga qasd qilish harakatlari ustunlik qiladi.

Suitsid muammosi psixoterapevtik, diniy va ijtimoiy-falsafiy nuqtai-nazar jihatidan ko‘rib chiqilgan. O‘z joniga qasd qilish hodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o‘rganilgan bo‘lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, Islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib jumladan, “Hadis” to‘plamlarida ta’kidlanishicha: “Bir kishi o‘zini-o‘zi jarohatlab o‘ldirdi, shunda Alloh-Taolo: Bandam mendan ilgari o‘z jonini o‘zi oldi, uni men jannatdan mahrum qildim” - deydi.

Umumjahon muammolardan biri hisoblangan o‘z joniga qasd qilish hodisasini tadqiq qilishda barcha mamlakatlar qatori respublikamizda ham qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib, ularda suitsid muammosi, shu jumladan suitsidal xulq- atvorgv moyil o‘smirlar suitsidini psixiatrik, psixologik va ijtimoiy jihatdan tahlil qilinadi.

Aholi o‘rtasida psixologik bilimlar targ‘ibotini yo‘lga qo‘yish sog‘liqni saqlash tizimida psixologik xizmatni tashkil etishning muhim elementlaridan biri bo‘lib, odamning psixologik xizmat muassasalariga o‘z vaqtida murojaat qilishlariga zamin hozirlaydi va ularni kasallik ta’sirida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bir qator noxush psixologik holatlarni o‘z vaqtida aniqlash hamda davolash imkoniyatini beradi degan xulosalar chiqarilgan.

F. F.Rasulova tomonidan o‘smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari o‘rganilib, agressiyaga moyil o‘smirlar xulq-atvorini psixoprofilaktika qilish va psixokorreksiyalash maqsadida ota-onalar, pedagoglar va psixologlar hamkorlikda samarali ish olib borishining algoritmi ishlab chiqilgan.

G. I.Sattorova tomonidan ilk o‘spirinlar irodaviy sifatlarini psixodiagnostika qilish va psixokorreksiyalash jarayonini takomillashtirish yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan. Muallif psixologdar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish

kurslarida iroda diagnostikasiga bag'ishlangan o'quv-mashg'ulot blokini yo'lga ko'yish muhimligini e'tirof etgan.

D.R.Abdumajidova o'smirlarda assertiv xulqni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash orqali psixodiagnostika va psixokorreksiya tadbirlari samaradorligini oshirish muhim masalalar sarasiga kirishini ta'kidlab, olib borilgan tadqiqot natijasida o'smirlar o'quv faoliyatida assertiv xulqning intellektual (erkin fikrlovchi, ahloqiy me'yorlarga amal qiluvchi), shaxsiy (ma'suliyat, dadillik, intiluvchanlik) va emotsional (kayfiyat, optimizm) darajalarini aniqlagan. Shuningdek, o'smirlarda assertiv xulqni shakllantirishga yo'naltirilgan "O'smirlarda assertiv xulqni shakllantirish darajasini aniqlash" psixologik trening dasturi samaradorligini isbotlagan.

X.X.Jabborov tadqiqotlari asosida, o'smirlar o'rtasida vayronkor g'oya va buzg'unchi mafkuralarga nisbatan barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik treninglar o'tkazish orqali, o'smirlardagi mafkuraviy immunitet beqarorlik darajalarini baholashning uslubiy ta'minoti ishlab chiqib, amalda sinovdan o'tkazdi. Tadqiqot natijasi, barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish ishlarining ilmiy-metodik ta'minotini kuchaytirishga qaratilgan.

O.S.Qodirovning "O'smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi" nomli nomzodlik dissertatsiyasida o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishini o'rganish, o'smirlar xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishida salbiy omillardan himoya qiluvchi (huquqiy ongni shakllantiruvchi) zamonaviy-psixologik mexanizmlar tuzilmasi, o'smirlarning individual va ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin bo'lgan "o'zini tasdiqlash", "o'z manfaatlarini boshqalardan ustun qo'yish", "o'g'rilik", "bezorilik", "buzg'unchilik", "qasoskorlik", "o'z kuchi va jasoratini ko'rsatuvchi" jinoyat motivlarini oldini olishga xizmat qiluvchi uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

R.Z.Jumayev olib borgan tadqiqotlarida o'smirlarda milliy o'zlikni anglashning psixologik xususiyatlarini tadqiq qilgan. Olim ijtimoiy xulqning ichki, ma'naviy regulyatori sifatida milliy o'zlikni anglash xususiyatlarini ishning asosiy maqsadi qilib olgan. Bunda, asosan, o'smirlar ongida diniy his-tuyg'u va e'tiqodning shakllanishi ma'naviy hayot doirasida muhim ahamiyatga egaligi va ularning ijtimoiy axloqini, xulqini

takomillashtiruv yoki ulardagi salbiy xulq-atvor shakllanishiga nima sabab bo'lishini tadqiq qilgan.

G.T.Yadgarovanning «Noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» nomli dissertatsiyasida esa o'smirlarning ijtimoiylashuvi normal kechishi inson psixikasida barcha jarayonlarga tezlik bilan adaptasiya (moslashuv) hosil qilinishi va mazkur jarayonlarning shaxs xulq-atvoriga ta'siri ilmiy psixologik jihatdan asoslab beriladi.

D.M.Anvarovanning «O'smirlar ma'naviyati shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari» nomli nomzodlik dissertatsiyasida esa o'smirlarning hissiyemotsional xususiyatlarni ularning ma'naviyatini shakllanishi va rivojlanishining psixologik qonuniyatlari va aynan o'smirlik yoshida kechadigan inqirozli holatlarda shaxsda shakllangan ma'naviy bilimlar uning ko'plab salbiy ilatlarga og'ishishini bartaraf qilishi mumkinligi ilmiy asoslab berilgan.

Mazkur tadqiqotchilar suitsid bo'yicha bir qancha ilmiy tadqiqotlarni olib borgan bo'lsalarda, aynan deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidial xulq-atvorni kelib chiqishi va profilaktikasi bo'yicha konkret ilmiy tadqiqotlar olib borilmagan.

Shunday qilib, o'zini o'ldirish barcha tadqiqotchilar tomonidan shaxsning nizolarni kechirish sharoitidagi ijtimoiy psixologik dezadaptatsiyasi oqibati sifatida qaralgan. Bunda suitsid o'zida shaxsning favqulotda vaziyatlardagi xulq-atvorining variantlaridan birini namoyon etadi, shu bilan birga vaziyatning suiqasdga mosligi bilan emas, balki subektning o'ziga hosliklari, uning hayotiy tajribasi, intellekti, ichki shaxsiy aloqalarning mustahkamligi bilan aniqlanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, suitsidial holatlar uchrashi, ularni ijtimoiylashuvi jarayonida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning buzilishi singari salbiy tendensiyalar, muhim hayotiy ahamiyatga ega tushunchalarning noto'g'ri idrok etilishi natijasida vujudga keladigan stixiyali ijtimoiylashuv, shaxslarning o'zini namoyon qilishga intilishi bilan bog'liq ravishda shakllanadigan deviant xulq-atvor, dezadaptatsiya kabi sifatlarni rivojlanishi uchun xizmat qilishi mumkin.

Nazorat ob'ektlarida esa mazkur omilga nisbatan adekvatlilik va noadekvatlilik ko'rsatkichlari orasida salmoqli tafovutlar sezilmadi. Umuman, deviant xulq-atvorli

o'smirlarda suitsidal holatlarni oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarning olib borilishi ularning ijtimoiy-psixologik taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qilar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 22, 2021 г. С 233-237.
2. Elov Z.S. Causes and analysis of suicidal thoughts among adolescents. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). Volume: 6 | Issue: 11 | November 2021 75-76
3. Elov Z.S. Conditions and the reasons of cases of the suicide among the staff of law-enforcement bodies. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 5 2017
4. Elov Z.S. Psychological influence of speech disorders and the causes that cause them on the child's psyche. Academicia globe: inderscience research volume: 3, issue 1, january-2022 39-42
5. Elov Z.S. Researches of the Reasons Conditions, Fastors of Suicide Rick Intellectual Archive Volume 5 Number 1. 2016. 49-53
6. Elov.Z.S. Қадимги халқлар урф-одатлари ва ривожланган жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг ижтимоий психологик сабаблари. Тарих ва бугун (қадимги халқлар урф-одатлари ва бугунги замон) Jamiyat va innovasiyalar. 10.2021 169-173.